

A SAJÁTOS KÉPZÉSI IGÉNYŰ, FOGYATÉKOS EGYETEMISTA HALLGATÓK KARRIERTÁMOGATÁSI LEHETŐSÉGEI

Módszertani ajánlás

Készült a Munkaerőpiacon Maradás Egyesület
Foglalkoztatás 2016/A/15 „Karrieresély” című
programja keretében
2017

A Karrieresély Program az Emberi Erőforrások Minisztériumának finanszírozásával, az FSZK lebonyolítási keretei között valósult meg.

A SAJÁTOS KÉPZÉSI IGÉNYŰ, FOGYATÉKOS EGYETEMISTA HALLGATÓK KARRIERTÁMOGATÁSI LEHETŐSÉGEI

Módszertani ajánlás

Készült a Munkaerőpiacon Maradás Egyesület
Foglalkoztatás 2016/A/15 „Karrieresély” című
programja keretében

Köszöntő

„A sokszínűség maga a világ”
Karácson Tamás

KARRIERESÉLY... Két olyan fogalom találkozik ebben a programcímben, amelyek egyenként is kiemelkedően fontosak az életben. Rengeteget hallunk a szakmaszerkezeti átalakulásról, a digitalizációról, a mesterséges intelligencia térnyeréséről, arról, hogy a ma létező szakmák jó része pár éven belül már nem, vagy teljesen más formában fog létezni. Ebben az útvesztőben egy mai fiatalnak nem könnyű megtalálni azt a szakmát, és ehhez kapcsolódó karrierutat, mellyel hosszú távon biztos egzisztenciát teremthet magának, és nem melleleg boldoggá is teszi az a tevékenység, amit végez.

A **KARRIER**tervezés ma már olyan területe a humánerőforrás-fejlesztésnek, mely nélkül nem lehet hosszú távon létezni a munkaerőpiacon. Nekünk, HR-szakembereknek naponta kell szembesülnünk azzal, hogy az elmúlt években a fiatalok munkamorálja, hozzáállása is sokat változott, más tényezőkön van a hangsúly egy-egy életpálya megtervezésénél és a munkavállalás során is. Meg kell tanítanunk a most pályájuk elején járó fiataloknak, hogyan tudnak azokhoz az elvárásokhoz, illetve munkaerőpiaci átalakulásokhoz alkalmazkodni, amelyekkel a hosszú, munkában töltött éveik során találkozni fognak. Emellett a munkáltatókat is fel kell készíteni a most végző fiatalok befogadására, elfogadására, nyitottá kell tennünk őket új munkamódszerek elsajátítására, arra, hogy adjanak teret az individuum kibontakoztatására.

Különösen érdekes kérdés ez akkor, ha a fogyatékossgal élő fiatalok segítségét tűzzük ki célként, akiknek a munkaerőpiaci esélyei – minden létező felmérés és statisztika szerint – sokkal rosszabbak, mint egészséges társaiké. A sok területen tapasztalható munkaerőhiány ellenére a munkaadók még mindig nem kellően nyitottak a fogyatékos fiatalok alkalmazására, és a sok kudarc nem egy fogyatékossgal élő fiatal karrierjét törte derékba vagy vetette vissza hosszú időre. Ezért kiemelten fontos számunkra, hogy **ESÉLY**t teremtsünk pályakezdő, diplomás fogyatékos fiatalok számára a munkaerőpiacon való elhelyezkedésre, úgy, hogy ehhez a megfelelő felkészítést és támogatást biztosítjuk. Így már nem csak a megszerzett szakmai ismeretekre, hanem olyan

Kiadó: Munkaerőpiacon Maradás Egyesület
A kiadásért felel a kiadó elnöke
Szerkesztés: Print & Pixel House Kft.
Nyomda: Extra Média Nyomda Kft.

munkaerőpiacon hasznos készségekre, tudásra is támaszkodhatnak, amely a hosszútávú karriertervezést teszi lehetővé. Emellett hangsúlyt fektetünk az őket fogadó munkáltatók befogadóvá tételére, segítésére a beilleszkedés során.

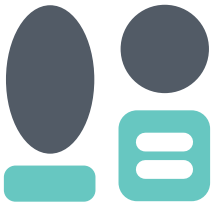
A **KARRIERESÉLY** programmal távlati célunk van. Szeretnénk, ha a fejlesztések révén minden ma és a jövőben felsőoktatásban tanuló fogyatékos személy megfelelő segítséget kapna a pályatervezéshez, az önálló életkezdéshez, és az arra nyitott munkáltatók támogatást kapnának a befogadó munkahelyek létrehozása és a felelős foglalkoztatás kapcsán.

Baradits-Szabó Veronika
MPME, elnök

Boros-Popovics Réka
MPME, szakmai vezető

Tartalom

1. Az MPME szerepvállalása a fogyatékos fiatalok munkaerőpiaci érvényesülésében	6
2. A hazai fogyatékos egyetemisták helyzete	8
3. Egyetemi akadálypályák	18
4. Az MPME által megvalósított Karrieresély program legfőbb tapasztalatai	22
Bibliográfia	40

1. Az MPME szerepvállalása a fogyatékos fiatalok munkaerőpiaci érvényesülésében

Az MPME – nevéhez illően – egy olyan civilszervezet, melynek elsődleges célja a munkaerőpiacon hátrányos helyzetben lévő személyek – elsősorban pályakezdők, megváltozott munkaképességűek, inaktívak – reintegrációjának elősegítése, továbbá a célcsoport foglalkoztatására nyitott munkaadók felkészítése.

Az egyesületet 10 éve létrehozó személyek elkötelezettek a társadalmi felelősségvállalás, a felelős foglalkoztatás terén, valamint jelentős tapasztalattal rendelkeznek a humán erőforrás-fejlesztés, munkaerő-kölcsönzés és -közvetítés, felnőttképzés kapcsán.

Az elmúlt 10 év során számos olyan fejlesztést valósítottunk meg, melyek révén a pályakezdő fiatalok magabiztosabban léphettek ki a munkaerőpiacra, valamint a megváltozott munkaképességű személyek esélyt kaptak egy korábbi karrierút folytatására vagy új munkacélok elérésére.

Az elmúlt évek során számos projektet valósítottunk meg sikeresen a fenti két célcsoport esélynövelése érdekében. Ilyenek voltak:

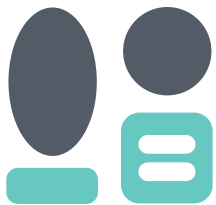
- HR Cafe rendezvénysorozat szervezésében való közreműködés;
- TÁMOP-2.4.3.A-09/1 kódszámú „TRIO” – Rugalmas munkahely-bővítés a feldolgozó-csomagoló sormunkás foglalkoztatásban elnevezésű projektben való közreműködés;
- Rendhagyó osztályfőnöki órák szervezése 2011-től folyamatosan;
- Gyakornoki program megvalósítása a Debreceni Egyetem Agrártudományi Centrumával;
- TÁMOP-5.3.8.A3-12/1-2012-0056 konstrukció keretében Új esély Hajdú-Biharban címmel valósítottunk meg projektet megváltozott munkaképességű személyek képzésének és elhelyezésének elősegítése érdekében.

Az MPME tevékenységének fókuszába az elmúlt évek során egyre inkább a fogyatékossgal élő, illetve megváltozott munkaképességű személyek kerültek. A TÁMOP 5.3.8.A3-12/1-2012-0056-os programba közel 400 megváltozott munkaképességű személy került bevonásra. 35 munkáltatóval és 19 civil szervezettel alakítottunk ki kapcsolatot, és több mint 50 munkavállalót helyeztünk el.

Az egyesület életében 2015-ben következett el a fordulópont, megkezdődött a szolgáltatási pontok bővítése, melynek eredményeként ma már az ország minden megyéjében jelen vagyunk, több mint 40 szolgáltatási helyszínt üzemeltetünk. 2016 nyarán megszereztük a foglalkozási rehabilitációs szolgáltatók akkreditációját, és külső szolgáltatóként bekapcsolódtunk az EFOP 1.1.1-15, VEKOP 7.1.3-15 projektbe. Ezekben a projekteknél több mint 20 ezer egyéni foglalkozási rehabilitációs tanácsadást és több mint 200 fő esetében csoportos foglalkozásokat valósítottunk meg.

Ugyan tevékenységünk hangsúlyja jelentősen eltolódott a megváltozott munkaképességű személyek munkaerőpiaci integrációjának elősegítése irányába, szeretnénk továbbra is közreműködni a pályakezdő fiatalok karriertervezésében. A FOGLALKOZTATÁS 2016 program keretében ezért tűztük ki célul a pályakezdő – diploma előtt álló vagy friss diplomával rendelkező – fogyatékossgal, tartós betegséggel élő személyek munkaerőpiaci integrációjának segítségét.

2. A hazai fogyatékos egyetemisták helyzete

A társadalmi normák és a befogadózsemlélet változásai az inkluzív oktatás, illetve a felsőoktatási intézmények fogyatékos hallgatók felé nyitását eredményezte. A speciális szükségletekre vonatkozó törvények és politikai irányelvek hívták életre az egyetemeken által létesített szolgáltató irodákat, továbbá új technológiák és inkluzív gyakorlatok fejlesztését és beépítését az oktatásba annak érdekében, hogy a fogyatékos hallgatók sajátos oktatási igényeit támogassák.

Ugyan az utóbbi években folyamatosan növekedett a diplomát adó képzésekben megjelenő fogyatékos hallgatók száma, létszámuk mégis jelentősen elmarad a többségi hallgatókétól. A 2016/17-es tanévben összesen 2985 sajátos képzési igényű, fogyatékos hallgató tanult országosan a hazai egyetemeken, főiskolákon, 163 fővel több, mint az azt megelőző évben (FIR, 2017. november), amely a hallgatók összlétszámának 1-1,5%-át jelenti. A diplomás fogyatékos személyek számának növekedése nem jelenti egyben foglalkoztatásuk növekedését, a munkaerőpiaci átvezetés területén még számos teendő áll előttünk.

A FIR 2016-17 tanévre vonatkozó adatai alapján a hazai felsőoktatási intézményekben tanuló fogyatékos hallgatók több mint 63,6%-a (1899 fő) tanulási zavarral rendelkezik (diszgráfia, diszkalkulia, diszlexia). A hallgatók 12,8%-a (383 fő) mozgássérült, 7,5%-a látássérült (225 fő), 7,2%-a (216 fő) hallássérült, 3,8%-a (115 fő) pedig beszéd fogyatékos. A csoport mindössze 2,4%-a (72 fő) autista, 1%-a (31 fő) figyelemzavaros, 0,8% (24 fő) halmozottan fogyatékos, 0,6% (20 fő) pedig magatartászavarral rendelkezik.

Az 1653/2015. (IX. 14.) Korm. határozat az Országos Fogyatékosügyi Program végrehajtásának 2015–2018. évekre vonatkozó Intézkedési Tervének 3.10. pontja szerint a fogyatékos fiatalok felsőoktatásban való részvételének elősegítése és lemorzsolódásuk megelőzése érdekében egyénre szabott komplex szolgáltatásokat kell kidolgozni és bevezetni, meg kell teremteni a fogyatékosügyi koordinátorok országos hálózatát, tevékenységüket ajánlásokkal, jó gyakorlatok bemutatásával kell segíteni.

Akadályozottság típusa	létszám (fő) 2016/17
látássérült – aliglátó	2
látássérült – vak	60
látássérült – gyengénlátó	163
autista	72
beszéd fogyatékos	115
diszgráfia	738
diszkalkulia	259
diszlexia	902
hiperaktivitás, figyelemzavar	31
halmozottan fogyatékos	24
magatartásszabályozási zavar	20
hallássérült – nagyothalló	188
hallássérült – siket	28
mozgássérült	383
Összesen	2 985

A hazai felsőoktatási intézményekben tanuló fogyatékos egyetemisták akadályozottság szerint a 2016/17-es tanévben

A felsőoktatás jelenlegi esélyegyenlőségi gyakorlata akadályt képezhet a fogyatékos hallgatók tanulási, oktatási folyamataiban már az egyetemre történő bejutástól kezdődően. Az okok között szerepel többek között az intézményi befogadás alacsony szintje (előítélet, negatív attitűdök), illetve az oktatásukra való alacsony felkészültségi szint, különösen a pedagógusok, oktatók módszertani ismereteit és szemléletüket tekintve. Meglehetősen kevés információval rendelkezünk a fogyatékos tanulók által megélt tanítási, értékelési tapasztalatokról, különösen a felsőoktatásban tapasztalt, integrált oktatással kapcsolatos attitűdről. A felsőoktatási intézmény szervezeti egységeinek dolgozói eltérő nyitottsággal viszonyulnak a fogyatékos hallgatókhoz, továbbá a felsőoktatás előtt új távlati kihívásként jelenik meg ezen hallgatók teljesítményértékelésének átgondolása.

A diszkrimináció és a stigma jelenségével az akadályozott hallgatók gyakran szembesülnek. A megkülönböztető attitűdök azt a tendenciát mutatják, hogy az egyének a fogyatékos személyek megítélésében a károsodást (és jellemzően annak típusát) tekintik meghatározónak a személy egyéb jellemzői mellett, amely attitűdök a pályafejlődésre, karrierrel kapcsolatos elképzelésekre és törekvésekre is jelentős hatással vannak. A fogyatékos személyek felé mutatott negatív attitűdök intenzitása és természete függ a károsodás típusától, tartósságától, okától és az észlelt jellegzetességeitől. Az online környezetben jelentkező infokommunikációs vagy fizikai akadályok megoldása tehát nem elegendő, az attitűdváltozás területén is szükséges fontos lépéseket tenni, amelynek egyik terepe a fogyatékos egyetemisták társadalmi szerepeinek szélesítése, a beilleszkedésük elősegítése a foglalkoztatásuk, karrierszerepeik tágítása révén.

A hallgatók úgy vélik, a fogyatékoságukkal összefüggő tanulási nehézségek jelentősen befolyásolják a felsőoktatásbeli lehetőségeiket, karrieresélyeiket, ezért még nyitottabb felsőoktatási intézményi környezetet szeretnének. Ehhez azonban az is szükséges, hogy a hallgatók felvállalják a segítségkérést, a problémák, akadályok feltárását, hiszen a saját magukról nyújtott alapos információ birtokában a felsőoktatási környezet jóval befogadóbbá válik.

A fogyatékos hallgatók felsőoktatási szolgáltatásokhoz való hozzáférése és tanulmányi munkájuk releváns támogatása tehát további beavatkozásokat kíván: az intézményi szabályzatokba és eljárásmodokba való beágyazást, az informális kortárs környezet befogadó magatartásának elősegítését, az ezzel kapcsolatos kutatások kezdeményezését és szolgáltatások megvalósítását, összességében a kétirányú – az intézmény és hallgatók részéről történő – beavatkozást, kölcsönös kommunikációt.

A fogyatékos személyek felsőoktatási részvételét elősegítő, szabályozó jogi környezet

A fogyatékos személyek jogairól és esélyegyenlőségük biztosításáról szóló 1998. évi. XXVI. törvény 13.§ (1) bekezdése szerint „a fogyatékos személynek joga, hogy állapotának megfelelően és életkorától függően korai fejlesztésben és gondozásban, óvodai nevelésben, iskolai nevelésben és oktatásban, fejlesztő felkészítésben, szakképzésben, felnőttképzésben, továbbá felsőoktatásban vegyen részt” a vonatkozó jogszabályokban meghatározottak szerint. A 2011. évi CCIV. törvény a nemzeti felsőoktatásról megerősíti a fogyatékkal élő fiatalok felsőfokú továbbtanulással kapcsolatos jogait, esélyegyenlőségüket mind a felsőoktatási felvételi eljárás, mind a felsőoktatási tanulmányok során biztosítja.

A 29/2002. OM rendelet szabályozta:

- a felsőoktatási intézményekbe felvételre jelentkezők körét (értelmezve a fogyatékosággal élő hallgatók csoportjait),
- a fogyatékos személyek jogainak érvényesítését,
- meghatározta a fogyatékosügyi koordinátorok szerepét, akiknek feladata a karon tanuló speciális szükségletű diákok regisztrálása, igényeik felmérése, a segítségnyújtás és eszközkölcsonzés megszervezése, tanácsadás.

A 2005. évi CXXXIX. Törvény 147.§ 8. pontja szabályozta a felvehető fogyatékos személyek körét, és ebben a törvényben jelent meg elsőként a fogyatékosággal rendelkező jelentkezők többletpontszámokkal való előnyben részesítése is. A fogyatékoság miatt 40 többletpont jár minden alapképzési szakon, osztatlan képzésen, illetve felsőoktatási szakképzésben. A hatályos jogszabályok szerint fogyatékosággal él (többletpontra jogosult) az a jelentkező, aki mozgásszervi, érzékszervi vagy beszéd fogyatékos, több fogyatékoság együttes előfordulása esetén halmozottan fogyatékos, autizmus spektrum zavarral vagy egyéb pszichés fejlődési zavarral (súlyos tanulási, figyelem- vagy magatartásszabályozási zavarral) küzd.

A megváltozott munkaképességű személyek ellátásaival kapcsolatos eljárási szabályokról szóló 327/2011. (XII.29.) Korm. rendelet 2.§ (5) bekezdése alapján a felsőoktatásban részt vevő hallgatók, valamint a – köznevelési tanulói jogviszonnyal nem rendelkező – felsőoktatásba jelentkezők diszlexia, diszgráfia és diszkalkulia fogyatékoságának megállapítására irányuló eljárásban rehabilitációs szakértői szervként első fokon Budapest Főváros Kormányhivatala III. Kerületi Hivatala jár el.

A fogyatékoság fennállása esetén a jelentkezők a felvételi jelentkezéskor a felvételi összpontszámba beszámító többletpontokat igényelhetnek. 2007 és 2010 között a fogyatékoságért többletpontot kérők évente az összes jelentkező 1,2-1,6 százalékát tették ki.

A továbbtanulási döntések és a lemorzsolódás lehetséges okai

A fogyatékos személyek iskolai végzettsége alacsonyabb a többségi populációnál: Magyarországon a fogyatékos személyek 20,1%-a nem rendelkezik alapfokú végzettséggel sem, 38,2%-uknak csak alapfokú végzettsége van, 19%-a középiskolai érettségivel rendelkezik, főiskolai vagy egyetemi diplomát pedig csupán 8,3%-a szerez (KSH, 2011).

A speciális oktatási szükségletű fiatalok heterogén csoportot alkotnak, hiszen a tanulók különböző mértékű fogyatékosággal, pszichés fejlődési zavarral rendelkeznek, illetve ezekkel a sajátosságokkal való megküzdésük, az ezekhez való alkalmazkodásuk is eltérő mértékű lehet. A különböző akadályozottságok mentén a hallgatók eltérő identitásokat, motivációt, érdeklődést, elvárásokat és sokféle sajátos tanulási igényt mutathatnak. Ennek a heterogenitásnak a szemlélése, értékelése és kezelése kihívást jelent az egyetemek számára.

Lényeges tapasztalat, hogy a fogyatékos felvételizők egy része nem eléggé informált a tanulmányi lehetőségek és annak munkaerőpiaci kimenetelei terén, a középiskolában nem találkoztak megfelelő pályaválasztási szolgáltatással, a szak kiválasztása és a felvételre való felkészülés kampányszerű, a pályadöntés nem megalapozott. A szakválasztást gyakran az határozza meg, hogy:

- azt az egy értelmiségi szakmát látták környezetükben;

- egy konkrét személy, aki az adott szakma képviselője, volt nagy hatással rájuk és/vagy családjukra;
- nincsenek ismereteik arról, hogy a választott hivatás nem feltétlenül azon a szakon tanulható, amit kiválasztottak, előfordulhat, hogy sokkal inkább egy rokonszakmáról van szó.

Bizonyos típusú károsodások vagy fejlődési zavarok esetében a tanulmányokkal, munkavállalással összefüggő döntési folyamatok eltérőek lehetnek a különböző akadályok és az ebből eredő élettapasztalatok különbözősége miatt. Például a kognitív problémákkal küzdő egyéneknél jellemzőbb a döntéshozás nehezítettsége, mint a fizikai akadályozottságot átélő személyek esetében. Valószínűleg a fizikai akadályozottság esetében jobban tisztázottak az erősségek és korlátok, amely a döntéshozási készségekben való magasabb magabiztossággal járhat együtt. Amíg az érzékszervi és mozgásszervi problémával küzdő hallgatók esetében egyértelműbbek a továbbtanulási, munkavállalási útvonalak, addig a tanulásban akadályozott, viselkedéses, emocionális zavarok esetében nem ennyire egyértelmű a kép. Közöttük a 16 éves kort követően a középfokú oktatásból a munkaerőpiacra vagy a felsőoktatásba vezető út sokkal kevésbé támogatott, amely magában hordozza a kockázatot, hogy a fiatalok lemorzsolódnak az oktatási rendszerből, valamint munkanélkülivé vagy alacsony státuszú munkavállalókká válnak.

A felsőoktatási lemorzsolódás szempontjából a szenzitív időszakok közé tartozik az első tanév, legtöbbször ekkor szakítják félbe tanulmányaikat, amely a legtöbb esetben a végső befejezést is jelenti. Ez olyan kudarcélményt jelenthet, amely a további pályafutásra is jelentős hatással van. A lemorzsolódás mögött azonban nem csak a tanulmányi kudarcok állhatnak (pl. sikertelen vizsgák), jelen lehet a szükséges kötődések kialakulásának hiánya is: az egyetem tempója, számukra idegen nyelvezete, a nagyvárosok idegen világa, egyéb támogatási szolgáltatások, kapcsolatrendszer hiánya.

Ezért is szükséges, hogy a megfogalmazott és fontosnak tartott szakpolitikai elvek mentén működő stratégiák jelenjenek meg a különleges bánásmódot és kiemelt figyelmet igénylő hallgatók egyetemen való maradása és a tanulmányaik befejezése, minőségi teljesítése érdekében. Érdemes lenne olyan lemorzsolódást megelőző beavatkozásokat bevezetni, amelyek hozzájárulnak ahhoz, hogy a passzívált félveket követően megfelelő szolgáltatáshoz jussanak a hallgatók – akár a tanulmányaik adott szakon való folytatásáról, akár szakváltásról, munkavállalásról legyen szó.

Az Eötvös Loránd Tudományegyetem jó gyakorlata a fogyatékos hallgatók segítésében

Az ELTE karokon 2000 óta van jelen a fogyatékos, sajátos képzési igényű hallgatók szervezett megsegítése. 2009 szeptembere óta fogyatékosügyi központvezető fogja össze a kari koordinátorok munkáját, és hajtja végre az egész egyetemet átfogóan érintő fogyatékosügyi intézkedéseket, programokat. 2015 júliusától az ELTE Kancellária létrehozta a Fogyatékosügyi Központot, amely az ELTE Szolgáltató Központ keretén belül működik.

A karokon nyújtott szolgáltatások:

- a speciális igények felmérése (pl. az előadáson használt diasorok megküldése a hallgatónak digitális formában; jeltolmácsolás; jegyzetelő alkalmazása, írásbeli vizsga kiváltása szóbelire vagy fordítva, egy a sérülés miatt nem teljesíthető tárgy helyett másik tárgy teljesítése, a vizsgán többletidő biztosítása stb.),
- személyi segítő biztosítása,
- speciális eszközök kölcsönzése,
- kari könyvtárak akadálymentesítése (akadálymentes számítógépes munkaállomások, olvasókészülékek),
- egyéni tanácsadás,
- akadálymentes nyelvtanulást segítő laborok,
- speciális nyelvi kurzusok,
- ELTE TTK Médiatár,
- ELTE BTK Esélyegyenlőségi szoba.

Az oktatással összefüggő támogatásokon túl az ELTE az egyetemi állásbörze keretében a fogyatékos hallgatók munkavállalási lehetőségével is foglalkozik, továbbá együttműködik számos nemzetközi és hazai munkáltatóval, továbbá a fogyatékos személyek érdekvédelmi és szakmai szervezeteivel, valamint fogyatékos személyek foglalkozási rehabilitációjával foglalkozó szervezetekkel.

Egyetemi szintű szolgáltatások a Fogyatékosügyi Központon keresztül:

- útvonaltanítás látássérült hallgatók számára,
- Neptun-használat megtanítása,
- grafikonok, ábrák, térképek adaptációja után domború ábrák készítése, illetve ezek szóbeli magyarázata,
- az orientáció és a kommunikáció segítése autista hallgatók számára,
- tanulási tanácsadás pszichés fejlődési zavarral élő hallgatók számára,
- az írásbeli munkák nyelvhelyességi ellenőrzése, javítása hallássérült hallgatók számára,
- nehezen érthető szövegek magyarázata, egyszerűsítése,
- segítségnyújtás az egyetemre történő közlekedésben mozgáskorlátozott hallgatók számára,
- bármely, arra igényt tartó fogyatékos hallgató számára a könyvtár használatának megtanítása,
- a nyomtatott információszerezésben akadályozott hallgatók számára tankönyv-digitalizálás,
- karriermenedzsmet: egyéni tanácsadás és kiscsoportos tréningek,
- hallgatói fórumok szervezése,
- sportprogramokon az akadálymentes hozzáférés biztosítása; tanácsadás a sportolási lehetőségekről, ezek elérhetőségéről,
- a tanulást segítő egyéb eszközök, anyagok adaptációja (pl. tananyagként használt videofilmek feliratozása és narrációja),
- tájékoztatás az Erasmus+ program fogyatékos hallgatókat érintő lehetőségeiről,
- segítségnyújtás a kiegészítő támogatás megpályázásában és a külföldi egyetemek fogyatékosügyi koordinátoraival történő kapcsolattartásban,
- az egyetem akadálymentességének biztosítása.

A munkaerőpiac kapujában

„Segített a pályatervezési kurzus, hogy a megfelelő módon tudjam megjeleníteni magam a kívánt munkahelyen. Az egyetemi pszichológus segített önmagam feltérképezésében, az egyetemi képzés pedig a tudás elsajátításában.”

(23 éves mozgássérült hallgató)

A felsőoktatásból a munkaerőpiacra való bekerülés során a fogyatékos fiatalok nemcsak a környezeti és társadalmi akadályokkal – szűkös gazdasági lehetőségek, hátrányos helyzet, negatív sztereotípiák –, hanem számos egyéb nehezítő tényezővel is szembesülhetnek: a foglalkoztatáshoz kapcsolódó tanulási tapasztalatok csekélyek, a munkával összefüggő identitás tisztázatlanabb.

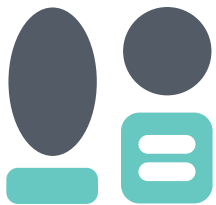
Az akadályozott fiatal felnőttek sikeres munkavállalásának legerősebb előrejelzője, ha munkatapasztalatot szereznek. Ugyanilyen nagyfokú jelentőséggel bír a személyes és családi kapcsolatrendszer felhasználása a munkakeresésben. Főként az utolsó években javasolt, hogy a hallgatók rögzítsék jövőbeni foglalkoztatási terveiket és a célokhoz vezető módszereket, amely elősegíti a tanulmányok egyes fázisainak monitorozását is. A módszertan hatékonyabb, ha az élményalapú technikákra alapoz, lehetőséget biztosítva a hallgatóknak közvetlenül megismerni a karrierlehetőségeket, a munkaerőpiaci elvárásokat. Emellett fontos, hogy az érintettek kipróbálhassák magukat a különböző munkatevékenységekben, akár egy szakmán belül a különböző szakterületeken, vagy társszakmákban is. Azért is lényeges ez, mert a középiskolában általában a sajátos nevelési igényű tanulók nem vesznek részt elegendő mértékben olyan életpálya-fejlesztő helyzetekben, amelyek közvetlen tapasztalaton alapulnak, így a munka világát kevésbé ismerik meg. Mindemellett a szerepmodellek és mentorok elérésének megkönnyítése, a kortárs csoportokkal való együttműködés lehetősége, a támogató technológiák elérése és használata hozzásegítik a hallgatókat a szükséges tapasztalatok megszerzéséhez.

„Az elméleti és gyakorlati órák, illetve a szakmai gyakorlati lehetőségek különböző intézményekben sokat segítettek abban, hogy betekinthessek abba, mivel fog járni az a szakma, amit választottam. Ezeket a szakmai gyakorlatokat mindig legalább részben akadálymentesített helyeken végezhettem.”

(27 éves mozgássérült hallgató)

A fogyatékos egyetemisták gyakran a létfenntartás okán tanulmányaik alatt munkát vállalnak. A munkavállalás ugyanakkor elvonja a fiatalokat a felsőoktatási tanulmányoktól. A pénzkeresetet jelentő munkában eltöltött idő és az ott felhasznált energia jelentősen megnehezíti a tanulmányi feladataik teljesítését, amely a fogyatékos hallgatók esetében még nagyobb erőfeszítést igényel.

A hátrányos helyzetű (pl. családi, lakóhelyi és települési háttér) fogyatékos hallgatók számára még nagyobb kihívás a diploma megszerzése, és nem mindig kapcsolódik össze az egyetem befejezése utáni időszakkal, a tanult ismeretek foglalkoztatásban való felhasználásával. Körükben szinte általánosnak mondhatók a különféle munkaerőpiaci ismeretek és készségek hiánya, melynek okai többek között, hogy a korábbi tanulmányok nem adnak a munkaerőpiaci integráció során használható készségeket, ismereteket; a lakóhelyi, települési környezetben korábban vállalt munkák körülményei nem hasonlítanak azokra a körülményekre, melyek között majdani munkavégzésük elképzelhető (például az idénymunka, betanított munka tapasztalatai eltérőek). A fiatalok gyakran nem a tanult szakmájukhoz közel álló, hanem jellegében alacsonyabb kompetenciákat igénylő munkalehetőséget találnak. Ezekben a tevékenységekben ugyan sikerélményt szereznek (pl. pultos, raktári pakoló, postai levélválogató vagy szórólapot osztó stb.), azonban ezekkel eltávolodhatnak a felsőoktatási intézmény követelményeitől. E munkahelyeken lehetetlenné válik a majdani szakterülethez nélkülözhetetlen kapcsolati tőke megalapozása. Nehezítheti tehát a munkaerőpiaci integrációt a releváns munkakapcsolatok kialakulásának hiánya, illetve a homogénebb kapcsolati háló. Az egyetemi közeg kitűnő lehetőség a többségi hallgatókkal való szakmai együttműködés kialakítására, ezért a számba jöhető munkahelyek és munkaformák számát bővíteni szükséges. Mindez pozitívan hatna az érintett csoport életkörülményeire, jövőperspektíváira már a felsőoktatás időszaka alatt.

3. Egyetemi akadálypályák

Várható, hogy 2020-ra mintegy 120 millió európai lesz valamilyen fogyatékkal élő állampolgár, és a speciális igényű hallgatók száma a felsőoktatásban is egyre növekszik. Azonban a 30-34 év közötti fogyatékos személyeknek csak 29,5%-a fejezi be felsőfokú vagy azzal egyenértékű tanulmányait, míg a többségi hallgatók körében ez az arány jóval nagyobb, 42,5%. A fogyatékos hallgatók felsőoktatási lemorzsolódása tehát kifejezetten magasnak mondható, 70,5% (EU SILC 2014, Commission Staff Working Document–Progress Report on the implementation of the European Disability Strategy 2010 – 2020).

A sajátos nevelési igényű tanulók, fogyatékos hallgatók közötti magas lemorzsolódási arány okainak vizsgálata fontos tanulságokkal szolgál annak megelőzéséhez, hatékony beavatkozások, szolgáltatások tervezéséhez. A lemorzsolódás kialakulása összefügghet a különböző környezeti akadályok jelenlétével, motiváció csökkenésével, az észlelt társas támogatás hiányával a szülők, pedagógusok vagy a kortársak részéről.

„Jó lenne, ha lennének olyan szakemberek a támogató szolgálatoknál, akik értnek az autizmushoz, és ők elmagyaráznák azoknak is, akik nem.”

(20 éves, autista hallgató)

Nemzetközi szinten számos vizsgálat született a speciális szükségletű hallgatók egyetemi tapasztalatairól, összegezve mind az akadályozó, mind pedig a segítő faktorokat, amelyekkel a hallgatók felsőfokú tanulmányaik alatt általában találkozhatnak.

A gátló tényezők közé sorolhatóak többek között az egyetemi dolgozók és a csoporttársak negatív attitűdje, előítélete; a fizikai hozzáférés problémái – a fizikai, építészeti akadályok; a szükséges információk és technológiák hozzáférhetetlensége; a megfelelő szabályok és irányelvek be nem tartása (például az értékeléseknél); az inkluzív oktatást nem segítő módszerek. Nehézséget jelent sokszor már maga a felvételi kérdése is, hiszen a hallgatók gyakran kezdetektől fogva korlátozva vannak a szabad szakválasztásban. A nem látható fogyatékoságok (pl. pszichés fejlődési zavarok) esetében gyakran dilemma a hallgatók számára, hogy feltárják-e nehézségeiket az oktatók és a hallgatótársaik előtt.

Ezzel kapcsolatban az a tendencia mutatkozik, hogy például a diszlexiás hallgatók inkább nem fedik fel fogyatékoságukat az egyetemen, mert nem szeretnék, ha hallgatótársaiktól különbözőnek látnák őket, valamint úgy gondolják, hogy úgysem kapnának semmilyen támogatást emiatt.

A fogyatékos hallgatóknak számottevően több kihívást kell leküzdeniük, és nagyobb erőfeszítést kell tenniük (szervezés, vizsgákra készülés), hogy legyőzzék az egyetemeken megjelenő széleskörű fizikai, attitűdbeli, szociális, kulturális gátakat. Nekik keményebben kell dolgozniuk, mint társaiknak, hiszen egyszerre kell megbirkózniuk a tanulmányaikkal és a fogyatékoságukkal. Az extra munka érzelmi szempontból (stressz kezelése, kitartás, teljesítményszorongás, asszertivitás) is megterhelést jelent. A speciális képzési igényű hallgatók arról számolnak be, hogy nagyobb erőfeszítést és több időt kell fordítaniuk tanulmányaikra, hogy ugyanazt a teljesítményt tudják elérni, mint a többségi társaik. Ezen akadályozó tényezők közrejátszanak abban, hogy a speciális szükségletű hallgatók tanulmányi útja neheztette válik.

Az akadálypályák mellett azonban számos segítő tényező is azonosítható, amelyek részben kiküszöbölik a hátrányokat, részben olyan erőforrásokként vannak jelen, amelyek hozzásegítik a fiatalok egyetemi pályafutásának sikerességét. A legfontosabb támogató faktort a család, a barátok és a kortársak támogatása jelenti, valamint az oktatók és más egyetemi dolgozók segítsége. A tanuláskönnyítő technológiák (mint például digitális táblák, adaptált szoftverek) mellett a szolgáltató irodák, koordinátorok, mentorok jelentik a legfontosabb segítséget.

A felsőoktatás egy jelentős kontextusa a szociális és oktatási inklúciónak. Az a tény, hogy egyetemen tanulnak, motiválja és bátorítja a fogyatékos hallgatókat: az egyetemi éveket olyan lehetőségnek is tekintik, ami megerősíti őket személyiségükben, hiszen fogyatékoságukból származó nehézségekkel kell megküzdeniük. Nyereségük lehet az évek alatt, hogy különböző megküzdési stratégiákat fejlesztenek ki, asszertívekké, önállóakká válhatnak, és tudatosan kezelik karrierterveiket. A diploma megszerzése növeli az életminőségüket, és kiterjeszti a foglalkozási kilátásaikat. Ezek a tapasztalatok növelhetik annak a lehetőségét, hogy megkapják és megtartsák a vágyott munkát, hogy magasabb jövedelmet kapjanak, és független életet éljenek. Továbbá az egyetemen való részvétel egy kiváló eszközt jelent számukra ahhoz, hogy újra felfedezzék magukat, bővítsék önismeretüket és megerősítsék identitásukat.

A társas támogatás szerepe

„A tanáraitól, szüleimtől, barátaimtól rengeteg tanácsot, támogatást kaptam már a szakválasztásnál is, és most is, a tanulmányaim alatt”.

(26 éves hallássérült hallgató, DE)

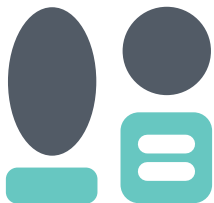
Az észlelt társas támogatás, a magasabb motiváció és önmenedzsment, önállóság, az intézményi kötődés mind protektív faktorként jelenik meg a lemorzsolódással szemben.

Az életpálya-építést meghatározó környezeti faktorok között jelentős hatása a család részvétele. A család jövőképe, elvárásai a fiatal életpályájának alakulásáról és a család társadalmi státusza meghatározó a fiatalok későbbi elhelyezkedésében. A szülőktől érkező érzelmi támogatás és a szülő-gyermek közötti jó kommunikáció kulcsfontosságú a fogyatékos tanuló önrendelkezésében és döntési stratégiáiban, amely elősegíti a jövőről való gondolkodást, a pályaválasztást. Bár a fogyatékos egyetemisták életében és életpálya-építésében kisebb szerepet töltenek be a szüleik, mint a középiskolások és a még fiatalabbak esetében, szerepük nem elhanyagolható a foglalkozások, szakmák ismeretének közvetítésében, az általuk képviselt társadalmi közeg megismerésében és a networkingben.

Az oktatóktól, tanácsadóktól szakemberektől érkező nyitottság, tudatosság és támogatás elengedhetetlen a speciális szükségletű hallgatók életében. Ha az oktatók ugyanúgy kezelik őket, mint többségi társaikat, tisztelik a képességeiket, és hajlandóak alkalmazkodni fogyatékoságukból fakadó igényeikhez, akkor a hallgatók teljesítménye és mentális státusza kiegyensúlyozottabb, életpálya-építésük gördülékenyebb. De gyakran megjelenik az oktatók tudatosságának és érzékenységének a hiánya is. Az oktatók által a fogyatékos tanulókkal szemben fenntartott sztereotípiák, különösen a tanulmányi képességeikre vonatkozó alacsony elvárások meglehetősen gyakoriak, melynek következményeként megjelenik az elérhető támogatás késése, a fizikai akadályok fennmaradása. Ezeknek a kiküszöbölésében fontos szerep jut a speciális szükségletűek támogatását végző egyetemi koordinátoroknak.

A kortársak támogatása is kulcsfontosságú abban, hogy a hallgatók motiváltak maradjanak a tanulmányaik iránt. A sajátos nevelési igényű fiatalok esetében a tanári támogatásnak főként a tanulmányok első éveiben van szerepe, az idő előrehaladtával a tanári támogatás fontossága lecsökken, és a sajátos képzési igényű hallgatók egyre inkább a társak támogatását helyezik előtérbe.

4. Az MPME által megvalósított Karrieresély program legfőbb tapasztalatai

„Az MA szakosok többségének már van valamilyen állása, amely mellett végzik a képzést, így ők reálisan kiesnek a szolgáltatások köréből. Mindemellett a tanulmányok nagyon lekötik a hallgatókat, hiszen sokszorosan kell teljesíteniük minden elvárást. Vannak azonban, akik bizonytalanok a szakválasztásuk helyességében, de nem tudják, hogyan és mire válhatnak. Ezenkívül sok az olyan hallgató, akiknek a kommunikációs, kudarctűrési, stresszkezelési kompetenciái fejlesztésére lenne szükségük, ez a munkavállalásukat is nagyban segítené.”

(esélyegyenlőségi koordinátor, ELTE)

A Foglalkoztatás 2016 pályázat keretében megvalósított Karrieresély program komplex foglalkozási rehabilitációs szolgáltatást nyújtott a jelentkező, 29 év alatti fogyatékos egyetemi hallgatóknak 2017-ben. A szolgáltatási csomag tartalmazta a jogszabály szerint biztosítható valamennyi foglalkozási rehabilitációs szolgáltatást, beleértve a munkaerőpiaci információnyújtást, valamint a mentorálást is.

A programba látássérült, mozgássérült, hallássérült, pszichés zavarral rendelkező (tanulási zavarokkal, Asperger-szindrómával rendelkező) hallgatók is jelentkeztek a Debreceni Egyetemről, a Nyíregyházi Egyetemről, a győri Széchenyi István Egyetemről, a Szegedi Egyetemről és az Eötvös Lóránd Tudományegyetemről, összesen 25 fő.

Ezen felül 29 év fölötti érdeklődők is voltak, akik egy éven belül kapták meg diplomájukat, de még nem tudtak elhelyezkedni, illetve már több szakot is elvégeztek (vagy a képzésük folyamatban van), de nem találták meg a számukra megfelelő munkalehetőséget.

Az első interjúk alapján körvonalazódott, hogy a hallgatók többségére jellemző a releváns, tanulmányaihoz kapcsolódó pályaismeret vagy munkatapasztalat hiánya, illetve a munkavégzéshez szükséges készségek, képességek hiánya, amelyből fakadóan a résztvevők zöme viszonylag alacsony önértékeléssel és nagyfokú bizonytalansággal érkezett. Emellett felmerültek az életvezetési

nehézségek is, például a szabadidő és a munkaidő közötti markáns határvonal (önálló) meghúzása, a határidők betartása, munkaidő-szervezés, időbeosztás területein, amelyek kulcsfontosságúak a munkavállalásban is. A hallgatókkal való munkában a fókuszba került témák az időmenedzsment, a kapunyitási pánik, új környezethez való gyorsabb alkalmazkodás, önismeret bővítése, a munkalehetőségekről való informálás, álláskereső tanácsadás (önéletrajz-írás, állásinterjúra való felkészülés), munkaközvetítés voltak.

A felsőoktatási intézményekkel való kapcsolat kialakításának tapasztalatai

A program elindítását megelőzően feltérképeztük azokat a korábbi kapcsolatainkat felsőoktatási intézményekkel, melynek révén reális lehetőségét láttuk a projekt sikeres megvalósításának. Alapvetően elmondható, hogy az intézményekben minden esetben pozitívan fogadták az általunk nyújtott lehetőségeket, különös tekintettel arra, hogy jellemzően a fogyatékosügyi koordinátorok kapcsolt munkakörben látják el feladatukat, valamint jelentős számú hallgató segítségét látják el egymaguk, így sok esetben a személyre szabott támogatásra nincs elegendő idő, lehetőség.

Az eredetileg tervezett két felsőoktatási intézmény helyett öt intézményt kerestünk meg, viszont az együttműködések formalizálása minden esetben jelentős akadályokba ütközött. Végül két intézménnyel sikerült együttműködési megállapodást kötni, de több intézmény ennek hiányában is együttműködött és segítette tevékenységünket. A formalizált együttműködés hiánya viszont jelentősen hátráltatta a hallgatók elérését is.

A hallgatói fórumok tapasztalatai

A hallgatók által megfogalmazott kérdések a számukra szervezett két fórum keretében főként arra vonatkoztak, milyen lehetőségeik vannak az általuk választott szak elvégzését követően, és hol, milyen csatornán tudnának bővebb információkat szerezni az elhelyezkedési lehetőségekről, feltételekről. A pályaismereten túl többen kifejezték bizonytalanságukat abban, hogy megfelelő-e számukra az a szak, amit választottak, és hogyan tudnák kideríteni, hogy mi való nekik. Emellett többen jelezték, hogy vettek már részt egyetemi állásbörzéken, de nem olyan munkahelyek jelentek meg, amelyek befogadóak lettek volna irányukba, illetve nem volt tapasztalatuk diplomás megváltozott munkaképességűek foglalkoztatásában, így hozzájuk illeszkedő munkalehetőségeket csak elvétve kínáltak.

Egy-egy hallgatónak volt már korábban álláskeresési tapasztalata, de hiányos ismeretekkel rendelkeztek arról, mi minden tartozik egy megfelelő önéletrajzba, melyek a sikeres állásinterjú összetevői, hogyan érdemes kommunikálni a fogyatékosságot, melyek a buktatók vagy a segítő tényezők. Az egyik hallgatói fórumon (Budapesten) lehetőséget biztosítottunk arra, hogy a hallgatók találkozzanak munkáltatókkal, és feltegyék nekik kérdéseiket az elvárásokkal, feltételekkel kapcsolatban.

A rehabilitációs fórumok tapasztalatai

A program időszakában két rehabilitációs fórumot szervezünk, ahol a fogyatékos, illetve megváltozott munkaképességű munkavállalók foglalkoztatásáról, azok előnyeiről és kihívásairól adtunk több szempontból áttekintést. Legfőbb célunk az volt, hogy a munkáltatók reális képet kapjanak a megváltozott munkaképességgel rendelkező munkavállalók foglalkoztatásáról, aktuális szabályozókról és projektekről. A résztvevők hallhattak azokról a munkaadói szolgáltatásokról, amelyeket a sikeres foglalkozási rehabilitáció érdekében nyújtunk, valamint uniós pályázati források támogatási lehetőségeiről, amelyeket munkáltatók kaphatnak, továbbá elhangzottak a felelős foglalkoztatás legfontosabb gondolatai a szaktárca részéről.

Munkahelyfeltárás és elhelyezés

A munkahelyek feltárása során nem mennyiségre, hanem minőségi lehetőségek biztosítására törekedtünk. Az egyesület kiterjedt kapcsolatrendszeréből 15 munkáltatóval kötöttünk együttműködési megállapodást, akik folyamatosan jelezték munkaerőigényeiket. A projekt első részében három állásbörzén is megjelentünk, kapcsolódva a Debreceni Egyetem programjához. Ezekben az alkalmon hozzáférhetővé tettük a célcsoport számára a munkalehetőségeket. A projekt második felében pedig az egyéni tanácsadások keretében a foglalkozási rehabilitációs tanácsadóink biztosítottak állásfeltárást és munkaközvetítést. A munkáltatók felkészítését rövid érzékenyítő programokkal segítettük, illetve működtettünk konzultációs lehetőséget HR-kérdésekkel kapcsolatban.

A megfelelő munkalehetőségek megtalálása elsősorban nem azért jelentett kihívást, mert a hallgatók akadályozottak voltak valamely életterületükön, hanem elsősorban azért, mert olyan szakokon tanulnak vagy szereztek meg diplomájukat, amelyek területein a gazdasági érvényesülési lehetőségek korlátozottak, a rokon szakterületek nem egyértelműek, illetve kevés álláslehetőséggel találkozhatnak a hazai munkaerőpiacon (pl. japán filológia szak), a külföldi munkavállalás azonban nagyon távolinak tűnik számukra.

Az alkalmas pozíciók között főleg angol nyelvtudást igénylő, adminisztratív területek szerepeltek, és fontos szempontként jelent meg a részmunkaidő biztosítása azok körében, akik még folytatják tanulmányaikat. A sikeres állásfeltárói tevékenységet követően hét ügyfél helyezkedett el.

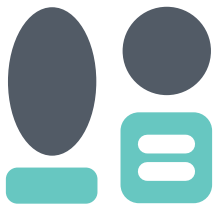
A szakmai munkacsoportok legfontosabb megállapításai

Az esélyegyenlőségi koordinátorok tapasztalatai szerint a hallgatók többsége igénybe veszi az esélyegyenlőségi irodák által felkínált támogató lehetőségeket, de látókörükbe még nem annyira került be a munkavállalással összefüggő felkészülés, elsősorban igyekeznek a tanulmányaik teljesítését a fókuszba helyezni. Ez gyakran teljesítménykrízist és szorongást is okoz, ilyenkor gyakoribbá válnak a konfliktusok a hallgatók, valamint a hallgatók és oktatók között. Az időmenedzsment megtanulása, a munka-magánélet egyensúly megtalálása, és mindemellett az önálló életvezetés nagy kihívást és nyomást

jelent a hallgatóknak, de egyben megalapozza a munkaerőpiacra való kikerülés fontos készségeit azoknál, akik jól megküzdenek ezekkel a helyzetekkel. A stresszkezelésben, problémamegoldásban kevésbé ügyes hallgatóknál gyakoribbak a vizsgálóméltások, halasztások, amelyek felhalmozódása még nagyobb stresszt okoz. Ezekben az esetekben a rövid, hatékony pszichológiai segítségnyújtás mindenképp szükséges lenne.

Többen (főként a tanulási zavarral küzdő hallgatók körében) azonban nem vállalják fel akadályozottságukat, a segítségkérés így elmarad, holott a vizsgaidőszak „túlélésében” is nagy segítséget jelentene a hallgatóknak ezek igénybevétele. A karrierrel kapcsolatos kérdések is elég gyakoriak, viszont erről nem áll rendelkezésre mindig elegendő és naprakész, reális információ, ahogyan arról sem, hol és hogyan lehet igénybe venni pálya- vagy munkatanácsadást.

A hallgatóknak nagyon jót tenne minden terepen az autonómia és a sikerek megélése, hogy növekedjen önbecsülésük, pozitív attitűdjük, jövőjükbe vetett hitük. Munkaerőpiaci felkészültségük elsősorban nem a fogyatékos pedagógiai értelemben vett tényezőitől függ, hanem megküzdési képességeiktől, érdekérvényesítő és problémamegoldó készségeiktől. Ezeknek a fejlesztésére nincsenek mindenki számára elérhető szolgáltatások. Az egyetemi karrierszolgáltatások között főleg az állásbörzék és tematikus előadások jelennek meg, ahol a hallgatóknak lehetőségük van munkáltatókkal találkozni, a régió munkalehetőségeit megismerni. Ugyanakkor még számos tevékenység tartozhatna az elhelyezkedést támogató szolgáltatások körébe, de ezek többnyire nem ismertek az oktatók és hallgatók számára sem. Megfogalmazódott, hogy a fogyatékos hallgatók számára nyújtandó karriertámogató egyetemi tevékenységek leírására, definiálására lenne szükség, ezt követően pedig azok bevezetésére és kipróbálására néhány féléven keresztül. Az oktatókkal és esélyegyenlőségi koordinátorokkal folytatott munka alapján karriertámogató szttenderdek meghatározása szükséges.

5. A program továbbfejlesztése – módszertani javaslatok

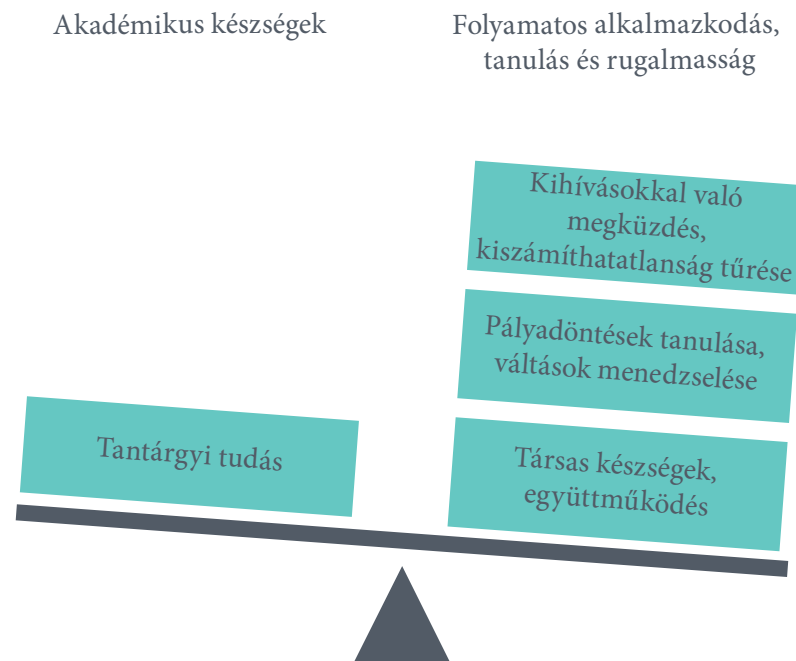
„Vettem már részt itt az SZTE keretében egy pályatervezési, pályaválasztási tréningen. 2 kredit járt érte, ingyenesen felvehető volt. Kb. 10 óra volt, nagyon hasznosnak találtam, sok szempontot kaptam, szinte minden információ újdonság volt.”
(23 éves mozgássérült hallgató, SZTE)

Mivel a sajátos nevelési igényű tanulók nagy része nem vesz részt elegendő mértékben olyan helyzetekben, amelyek közvetlen munkatapasztalatot jelentenek, illetve nem áll rendelkezésükre elegendő továbbtanulásra vagy munkavállalásra felkészítő életpálya-tanácsadási szolgáltatás, a fordulópontokon keletkező kérdések megválaszolása és a pályadöntések nehezebbek, a karrierút rögzösebb.

A diplomával megszerzhető akadémikus tudás mellett egyre fontosabbá válnak egyéb skillek, így az alkalmazkodás, rugalmasság, a folyamatos tanulás és a karrierváltások menedzselése, a döntések megtanulása. A karriermenedzsment készségek lehetővé teszik, hogy az egyének megbirkózzanak a

mindennapok követelményeivel és kihívásaival a tanulmányaikban és munkájukban. Az életpálya-építés során megmutatkozó alkalmazkodóképesség magában foglalja a jövőbeni karrier tervezését – tudva, hogy milyen pályafutásra törekszünk –, a különböző karrierlehetőségek feltárását és a magabiztosságot ahhoz, hogy sikeresen végrehajtsuk a célok eléréséhez szükséges tevékenységeket. A problémamegoldás, a döntéshozatal, a célkitűzés, a kritikus gondolkodás, az együttműködés, a kommunikációs készségek, az asszertivitás és a stresszkezelés olyan készségek, amelyek elengedhetetlenek a fogytékos személyek körében a fiatalok átmenetekkel való megbirkózáshoz, és ahhoz, hogy a fiatalok sikeresen megküzdjenek a felsőoktatás kihívásaival. A gazdaság is olyan készségrendszerek fejlesztését várja a felsőoktatástól, amelyek lehetővé teszik a szakmaspecifikus tudás mellett a különböző szak-

mákban való jártasság és a több területen alkalmazható, konvertálható tudás megszerzését.

A fogyatékos egyetemisták karriertámogatási igényei

„Az egyetemi épületek akadálymentesítése nagy segítség lenne. Valódi akadálymentesítésről beszélek, ami nem csak a külső néhány lépcsőfokra vonatkozik, hanem a belső részekre is. Szükség lenne akadálymentesített mosdókra, működő(!) liftekre, korlátokra, kapaszkodókra, küszöbök eltávolítására, szélesebb ajtókra például..”

(23 éves mozgássérült egyetemista)

Egy hazai 2017-es vizsgálatban hat egyetem 154 hallgatója vett részt (Szegedi Tudományegyetem, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Kaposvári Egyetem, Budapesti Műszaki Egyetem, Miskolci Egyetem, Károli Gáspár Református Egyetem). A felmérés célja a fogyatékos és nem fogyatékos hallgatók tanulási motivációjának, észlelt társas támogatásának és asszertivitásának összehasonlítása volt, valamint annak feltérképezése, milyen igénybevett és szükségesnek tartott karriertámogató szolgáltatásokról számolnak be.

A résztvevő egyetemisták átlag életkora 25,18 év volt (szórás: 7,07). A mintában 43 férfi (27,9%) és 111 nő (72,1%) szerepelt. Lakhelyüket tekintve 24 fő (15,6%) a fővárosban, 45 fő (29,2%) megyeszékhelyen, 48 fő (31,2%) városban, 37 fő (24,0%) falvakban vagy tanyán él. Előző féléves tanulmányi átlaguk 4,15 (szórás: 0,65). A vizsgálati mintába 51 sajátos oktatási igényű, fogyatékos hallgató és 103 tipikusan fejlődő, speciális oktatási szükséglettel nem rendelkező egyetemista került.

A sajátos képzési igényű hallgatók körében 32 fő (a csoport 62,74%-a) rendelkezett csak egy akadályozottsággal, a többiek egynél több akadályozottságot jelöltek be (19 fő, 37,25%). A legtöbben, 27 fő (a csoport 52,94%-a) jelölte be, hogy a pszichés zavarokkal rendelkezők közé tartozik. Közülük 8 fő (15,68%) csak egyféle akadályozottságot (diszlexiát vagy diszgráfiát vagy diszkalkuliát vagy aktivitás és figyelemzavart), míg a többség, 19 fő (37,25%) többféle akadályozottságot is bejelölt (például diszgráfia-diszlexia, beszédserülés-diszgráfia-diszlexia). Továbbá összesen 10 fő (19,60%) jelölte be, hogy mozgássérült, 7 fő (13,72%), hogy látássérült, szintén 7 fő (13,72%), hogy hallássérült, és 4 fő (7,84%) autizmus spektrumzavarral rendelkezett.

Az 51 speciális oktatási szükséglettel rendelkező hallgató nagy része nem

vett még részt pályaválasztási szolgáltatáson vagy nem választott. A hallgatók 23%-a (12 fő) írta azt, hogy vett már részt korábban pályaválasztással kapcsolatos foglalkozáson, kurzuson. Az egyetemisták közül többen középiskolai programokon (3 fő), nevelési-pályaválasztási tanácsadáson, például rehabilitációs intézetben vagy nevelési tanácsadóban (2 fő), az egyetem által biztosított kurzusokon-tréningeken (3 fő), állásbörze-karriertanácsadáson az egyetemen (3 fő) és egyéb, cég által biztosított programon (1 fő) vettek részt.

Arra a kérdésre, hogy a hallgató milyen támogatást kapott eddig abban, hogy megfelelő tudással tudjon kilépni a munkaerőpiacra, és képességeit ki tudja bontakoztatni a jövőbeni karriere során, a hallgatók 26%-a (13 fő) nem választott, vagy azt válaszolta, hogy még nem kapott ilyen támogatást. A többiek, a speciális oktatási szükségletű hallgatók 74%-a (38 fő) többek között a szülő-kcsalád (4 fő), barátok (1 fő), szignifikáns mások támogatását (1 fő), az egyetemi oktatók támogatását (3 fő), a mentori támogatást (1 fő), az iskolai-egyetemi képzést, gyakorlatot (13 fő), egyetemi szolgáltatást (állásbörze, karriertanácsadás, pszichológus – 8 fő), anyagi támogatást (ösztöndíjak, juttatások – 5 fő), illetve középiskolai programokat (pl. fakultációt, 2 fő) említett meg, hogy segítették őt a készségeik fejlesztésében. Továbbá 2 fő kiemelte, hogy minden támogatást megkap, amit kér, és további 2 fő írta, hogy saját maga informálódik, néz utána a kérdéseinek.

Arra a kérdésre, hogy a hallgató milyen karriertámogató szolgáltatásokról hallott, amelyek elérhetőek az iskolájában vagy a lakhelyén, 22 fő (43%) nem választott, vagy azt válaszolta, hogy nem ismer ilyen szolgáltatást, nem hallott ilyenről. A speciális képzési szükségletű hallgatók 57%-a (29 fő) viszont többféle szolgáltatásról is hallott már. A legtöbben az egyetemi kurzusokra, pályaválasztási, -tervezési tréningekre és workshopokra hivatkoztak (9 fő). Sokan (7 fő) hallottak már az egyetemi karrierirodáról, -központtól, az állásbörzéről, karriernapokról (6 fő), a karrierfejlesztő tanácsadásokról, például a CV-tanácsadásról vagy próbainterjúk lehetőségéről (7 fő). Néhányan írták a mentorprogramokat, gyakornoki programokat (4 fő), valamint többen azt, hogy internetről tájékozódnak, különböző honlapok, hírlevelek segítenek nekik, mint például a Profession.hu karriertámogató hírlevelei (3 fő). Továbbá a válaszok között szerepelt még az egyetemi esélyegyenlőségi, fogyatékosügyi iroda (2 fő), a pszichológusi segítség (1 fő), a pályaválasztási tanácsadás (2 fő), a lakóhelyén elérhető OKJ-s és szakképzések (1 fő), ösztöndíjak (1 fő) és plusz jogok az egyetemen (1 fő).

Végül arra a kérdésre érkezett a legtöbb válasz, hogy milyen segítő szolgáltatásokra lenne leginkább szükségük a speciális oktatási igényű hallgatóknak tanulmányaik során, illetve a munkaerőpiacra való kilépésük szempontjából. Csupán 8 hallgató (15,6%) nem válaszolt, vagy írta azt, hogy nem tudja, mire lenne szüksége. További 2 fő (3,9%) válaszolta azt, hogy nincs szüksége támogatásra akadályozottságát tekintve. A többiek (41 fő, 80%) változatos támogatási formákat írtak: például a szakmai gyakorlatot, munkahelyi tapasztalatszerzést látják a legtöbben a legfontosabbnak (9 fő).

Többeknek anyagi támogatásra, ösztöndíjakra (7 fő), karriertanácsadó szolgáltatásokra (például: időmenedzsment, kapunyitási pánik, új munkahelyi környezethez való gyorsabb alkalmazkodás, a munkahely elvesztésével járó frusztráció elengedését segítő technikák, adózási-pénzügyi tanácsadás témában) (5 fő), önismereti és személyiségfejlesztő kurzusokra (3 fő), hatékonyabb ismeretterjesztésre, például a munkalehetőségekről való informálásra, vagy tapasztalt munkavállalók meghívására, a velük való beszélgetésre lenne szükségük (3 fő). Ezen felül mentorprogramokra vagy felajánlott álláslehetőségekre lenne szükségük (6 fő). Továbbá 1 fő írta, hogy pszichológusi támogatásra lenne még szüksége. A fogyatékossgal kapcsolatban olyan igények merültek fel, mint az elfogadás és nyitottság növelése, az akadálymentesített környezet kialakítása, a személyi segítők támogatása, nyelvi támogatás, rugalmas időbeosztás és lassabb tanulási lehetőség biztosítása (7 fő).

Mit üzennek a hallgatók?

A fogyatékos hallgatók körében végzett 2017-es igényfelmérés alapján a leginkább igényelt szolgáltatások:

- szakmai gyakorlat, gyakorlati tapasztalat munkahelyen,
- anyagi támogatás (ösztöndíjak),
- önismereti, személyiségfejlesztő kurzus,
- pályaismeret-, információterjesztés,
- mentorálás,
- előadások, amelyeket már elhelyezkedett munkavállalók tartanak,
- elfogadás és nyitottság növelése,
- akadálymentesített környezet,
- pszichológiai tanácsadás,
- karrier tanácsadás.

Javasolt szolgáltatások, tevékenységek

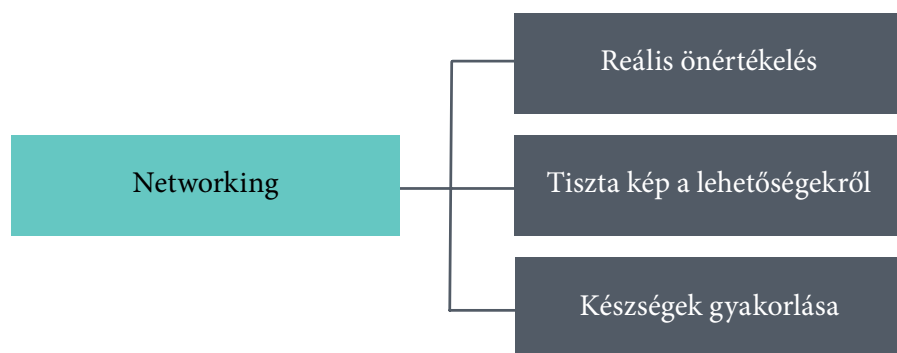
Legfőbb célként fogalmazható meg, hogy a felsőoktatásban tanuló sajátos képzési igényű, fogyatékos fiatalok reális képpel rendelkezzenek önmagukról és a munkaerőpiaci lehetőségeikről, és a nyújtott szolgáltatásokkal javuljanak a foglalkoztatási, karrierfejlődési esélyeik, a lemorzsolódás megelőzhető legyen. Főként az átmenetek kritikus időszakaiban érdemes jelen lennünk a karriertámogató tevékenységekkel, ezek kiemelten a tanulmányok első két félévére, valamint az utolsó, diplomaszerezés előtti év.

Az egyéni pályaterv készítését fontos kiindulópontnak tekintjük, amely részletes pályadiagnosztikára épül. A pályadiagnosztika keretében felmérhetőek a kompetenciák, az érdeklődési irányok, a motiváció, a munkamód, a munkaértékek. Azon túlmenően, hogy a diagnosztika kijelöli az igénybeveendő szolgáltatások körét, az önismeret fejlesztésében is nagy szerepe van, hasonlóan az egyéni és csoportos karriertanácsadáshoz (pályatanácsadás, CV-tanácsadás), amely próbainterjúk révén elősegíti az álláskereső technikák tanulását.

Eltérően a korábbi komplex szolgáltatástól, fókuszáltabb programokat érdemes biztosítani, amelyek a közvetlen (hallgatók, munkáltatók) és közvetett célcsoportnak (szülők, oktatók stb) is részvételi lehetőséget adnak. Ennek lényeges fóruma közösségi programelemek keretében képzelhető el. A közösségépítést erősítő programformák révén a résztvevők a szakmájuk szempontjából releváns kapcsolatrendszerhez jutnak, amely egyrészt kiterjed cégek, civilszervezetek, oktatási és más közintézmények, gyakorlati helyek, egyéb egyetemi és külső szolgáltatók munkatársaira, másrészt az egyéb szakokon tanuló hallgatótársakra. A különböző karok hallgatói ezeken a fórumokon megismerhetik egymást (pl. szociális munkás-, informatikus-, közgazdász-, nyelvtanárhallgatók), ezzel későbbi munkakapcsolatok, közös vállalkozások alapjai is letehetőek. A networking továbbá hasznos abban is, hogy a hallgatók megismerjék a munkáltatói elvárásokat, feltételeket, reális visszajelzéseket kapjanak önmagukról, és gyakorolhassák képességeiket.

A pályatervezést, kompetenciafejlesztést célzó közösségi programok között tartjuk számon az „élő könyvtárat”, amely során a fiatalok életrajzi katalógus alapján beszélgetésekre „kölcsonöznek ki” egy „könyvtárból” szakembereket, akik különféle szakmai tapasztalatokkal rendelkező, érdekes és sikeres életpályát tudhatnak magukénak. A valós élettörténetek nemcsak valódi referencia-

ként szolgálnak, hanem rámutatnak arra is, hogy egyes szakmai területeken milyen változatos módjai vannak egy-egy pályafutásnak.

Kiemelten fontos, hogy minél szélesebb körben információt nyújtsunk az érintett személyeknek az együttműködő felsőoktatási intézmények által a fogyatékos fiataloknak biztosított szolgáltatásokról, valamint a munkaerőpiaci lehetőségekről. Célszerű bevezetni félévente egy-egy karriernapot, ahol kiemelt téma lehet a kar szakjaihoz, a várható végzettséghez illeszkedő elhelyezkedési lehetőségek, valamint az önfoglalkoztatás témái előadások keretében. Továbbá a karriernapokon élő könyvár módszerrel kérdezhetik a hallgatók az adott szakmák fogyatékos képviselőit szakmai életútjukról és az elhelyezkedési lehetőségekről, karrierépítésről, valamint kérdéseket tehetnek fel munkáltatóknak, HR-szakembereknek. Mindemellett olyan cégek előadásait hallhatják, akik referenciaként szolgálhatnak a megváltozott munkaképességű személyek alkalmazásához. Ezekről az eseményekről érdemes videókat készíteni és a közösségi médiában hozzáférhetővé tenni.

Szakmai fórumok szervezése az esélyegyenlőségi koordinátoroknak, karrierközpontok munkatársainak, munkáltatók HR-eseinek, CSR-osainak már bevált módszer. Célja az együttműködés szélesítése, a karriertámogatási igényekről való közös gondolkodás, az egyetemek munkaerőpiaci kapcsolódási pontjainak erősítése. Ugyanakkor tapasztalataink alapján a munkáltatók nagy része önállóan nem képes meghatározni azokat a munkaköröket, amelyekben a fogyatékos diplomás fiatalok sikeresen beilleszkedhetnek, így ezeken a fórumokon ezirányú támogatást is kaphatnak a közös gondolkodás mentén.

Karriermentorálás

A felsőoktatásban tanuló fogyatékos hallgatók körében hazánkban szinte egyáltalán nem létezik mentormódszertan, amely a felsőoktatási képzés elvégzésének támogatása és a munkaerőpiaci átvezetés révén növelheti a hallgatók esélyeit a sikeres munkaerőpiaci integrációra.

A mentorálás különböző megközelítéseit, modelljeit számos szakterület alkalmazza, különösen a megváltozott munkaképességű, fogyatékos személyek és hátrányos helyzetűek vonatkozásában. Megjelenik a foglalkozási rehabilitációs módszertanban éppúgy, mint a felsőoktatási szolgáltatások körében. A legtöbb modellben a segítő foglalkozású, végzettségű mentor legfontosabb feladata az egyéni, bizalmon alapuló segítő kapcsolat kialakítása, a mentorált szolgáltatásrendszerben való menedzselésének támogatása, valamint az egyéni képességek fejlesztésének segítése.

A karriermentor a mentoráltat az alábbi területeken támogatja:

- életpályaterv elkészítése és megvalósítása;
- életpálya-vezetési készségek fejlesztése;
- az egyén számára szükséges és megfelelő tanulmányi és pályainformációk, munkaerőpiaci ismeretek megszerzése;
- képzésekre, vizsgákra való felkészülés, részvétel, bennmaradás támogatása;
- munkahelykeresés támogatása;
- munkába helyezés, beilleszkedés és megtartás folyamatának támogatása;
- önismeret, énhatékonyság támogatása;
- az egyén számára igénybe vehető támogató kapcsolatrendszer kialakításának megszervezése és támogatása;
- utókövetés.

A karriermentorálás ötvözi a munkatanácsadói és mentori kompetenciákat: amellet hogy a mentori szerepben folyamatosan folytat partneri, fejlesztő, segítő beszélgetéseket, alapozva az erősségekre, formálva a pozitív gondolkodásmódot, attitűdöt, a reális fejlesztési célok a karrierépítés, munkavállalás

kapcsán fogalmazódnak meg. A mentorálás során önálló fejlődési és tanulási út valósul meg, a mentor és mentorált által közösen kialakított és világosan megfogalmazott célokkal, eszközökkel, módszerekkel, feltételrendszerrel, teljesítménymutatókkal, amelyekről szolgáltatási terv készül.

Az ideális mentor a hallgató erőforrásainak aktivizálására törekszik, ötleteket ad az önálló tanuláshoz és ösztönzi azt, modellt nyújt. A mentori szolgáltatás célja, hogy az egyén élethelyzetéből, céljaiból, igényeiből, kompetenciáiból kiindulva és ahhoz igazodva személyre szabott folyamattámogatást adjon az életpályaterv megvalósításában.

A mentorálási folyamatban közvetett, partnerségi célcsoportok is részt vehetnek, közöttük a szülők, gondviselők, az oktatási intézmények munkatársai, a munkáltatók, speciális szakemberek, kortárs csoportok.

A mentorálás különösen ajánlott azoknak a hallgatóknak, akik:

- sem tanulói, sem munkaviszonnyal nem rendelkeznek és/vagy a segítő intézményrendszerrel sincs kapcsolatuk;
- komolyabb beilleszkedési és/vagy viselkedési, egyéb pszichés problémákkal küzdenek;
- nehezen vagy egyáltalán nem képesek csoportos fejlesztésben boldogulni,
- családi és/vagy szociális körülményeik teszik különösen indokolttá az egyéni törődést;
- alacsony az önbizalmuk;
- hátrányos, halmozottan hátrányos helyzetűek;
- önállóságuk, életpálya-vezetési kompetenciáik alacsony szintűek.

A mentorálási szolgáltatásba kerülő hallgatók kiválasztására alkalmazható eljárások:

- egyéni igény- és szükségletfelmérés, valamint pályadiagnosztika alapján kerül a szolgáltatásba;
- oktatási intézmény, munkaerőpiaci szolgáltatást nyújtó szervezet, munkáltató javasolja a szolgáltatás igénybevételét;
- szülő, gondviselő kéri a szolgáltatásba való bekerülést.

Optimális esetben mentori szolgáltatásban heti rendszerességgel vesz részt a mentorált, amely egyórás segítő beszélgetést jelent. A segítő kapcsolat időtartamát a mentorált szükségletei határozzák meg. A mentori tevékenység kiegészül a karriertanácsadás további tevékenységeivel, amely során különösen fontos a közösségi formák megtalálása, illetve az információszerzés és -követítés a mentoráltak számára más elérhető képzési, fejlesztési lehetőségekről, mentálhigiénés szolgáltatásokról, munkalehetőségekről, gyakornoki helyekről, munkahelyekről, elérhető közösségi tevékenységekről, programokról. A kapcsolatépítés és -fenntartás elengedhetetlen minden olyan intézménnyel, amely részt vesz a mentorált fejlesztésében. A mentori rendszer kidolgozható a többségi hallgatókkal együttműködve, illetve a kortárs-mentorálás keretében.

Perspektívák és szempontok a fogyatékos hallhatók karriertámogató programjának jövőbeni megvalósításához

A jövőben célszerű elsőként egy adott intézményben kipróbálni a karriertámogató tevékenységeket pilot programként. Ezt követően a tapasztalatok összegzése révén lehet véglegesíteni az adott félévben megvalósítható szolgáltatásokat, majd adaptálni a jól működő elemeket további egyetemekre, így később országos hatókörrel is működtethetők a programok.

A szolgáltatásnyújtás kiemelt szempontjai közé tartozik az egyénre szabottság, kiegészítve olyan közösségi szolgáltatásokkal, amelyek lehetővé teszik a kompetenciák gyakorlását és a valódi inklúziót. A legfontosabb cél az önállóság fokozása, valamint a munkaerőpiac, lehetőségek, alternatívák minél szélesebb körű megismerése. A pályainformációk, munkaerőpiaci ismeretek nyújtásában egyre inkább előtérbe kerül az online kapcsolattartás, a jövőben az online csatornák működtetésének még erősebb szerepet szánunk, ez a rugalmasabb és egyenlő esélyű hozzáférést is növeli a célcsoport körében.

A foglalkoztatás révén elért társadalmi befogadás inkluzív szolgáltatásnyújtással képzelhető el, ahol a többségi hallgatókkal, munkáltatókkal való közös tevékenységek, együttműködés is biztosítható.

Lényeges szempontként jelenik meg továbbá a szolgáltatások tervezésében az átvezetési gyakorlatokban megjelenő módszertan, amelyben kiemelt szerepe van az elsőévesek fokozottabb segítésének és a végzősök munkaerőpiaci kilépés-támogatásának.

A projekt folytatásával olyan gyakorlatban is alkalmazható módszertant, jó gyakorlatot kívánunk bevezetni és terjeszteni, amely a felsőoktatásból a munkaerőpiacra történő átvezetést könnyíti meg a fogyatékos diplomások számára, szorosan együttműködve az esélyegyenlőségi irodákkal, karrierközpontokkal, hidat képezve az egyetem és nyílt munkaerőpiaci munkáltatók között, pótolva azokat a hiányokat, amelyek főként az egyénre szabott szolgáltatásokat tekintve mutatkoznak meg. Az álláskeresésen, munkaközvetítésen túl – a Foglalkoztatás 2016 pályázat keretében megvalósított Karrieresély című projektünk tapasztalatai alapján – azonban a karriercélok hosszú távú megalapozása, a karriertervezés és karrierdöntések megtanulása és a mentorálás is legalább ennyire fontossá válik, tekintve, hogy a hallgatók sokszor bizonytalanok a szakválasztásuk helyességében, a foglalkoztatásukhoz vezető út lépéseiben. Mivel az MPME országos hálózattal rendelkezik, hosszú távú célunk, hogy a jövőben minél több felsőoktatási intézménnyel együttműködést tudjunk kialakítani, amelyhez a tervezett szolgáltatások fontos referenciaként szolgálhatnak.

A szolgáltatások megvalósítása során érvényesítendő kritériumok:

- igényfelmérésen és pályadiagnosztikán alapszik,
- egyénre szabott és közösségi programelemeket egyaránt tartalmaz,
- 35 éves korig igénybe vehető,
- akadálymentes helyszínen zajlik,
- rendszeres és egyenlő esélyű hozzáférést tesz lehetővé.

Bibliográfia

1998. évi. XXVI. törvény 13.§ (1)
29/2002. (V. 17.) OM rendelet a fogyatékkal élő hallgatók tanulmányainak folytatásához szükséges esélyegyenlőséget biztosító feltételekről
2005. évi CXXXIX. Törvény a felsőoktatásról, illetve 2011. évi CCIV. törvény a nemzeti felsőoktatásról
2011. évi CCIV. Törvény A nemzeti felsőoktatásról. https://net.jogtar.hu/jr/gen/hjegy_doc.cgi?docid=A1100204.TV.
- 87/2015. (IV. 9.) Korm. rendelet a nemzeti felsőoktatásról szóló 2011. évi CCIV. törvény egyes rendelkezéseinek végrehajtásáról 63 §. (2) és (3) bekezdése
- Commission staff working document: Progress Report on the implementation of the European Disability Strategy (2010 – 2020). Brussels, 2.2.2017 SWD (2017) 29 final
<http://ec.europa.eu/social/main.jsp?langId=en&catId=22>.
- Bartha, Győrik, Hegedűs, Kádár, Tóth, Horváth H. (2011). Támpontok a diák-támogatáshoz, FSZK Dobbantó program, Budapest.
- Bódi E., & Garai O. (2011). *Előnyben részesítés a felsőoktatási felvételi eljárásban*. Felsőoktatási Műhely, 2011/1. 71–80.
- Moriña, A. (2017). Inclusive education in higher education: challenges and opportunities. *European Journal of Special Needs Education*, (32) 1, 3-17.
- Pusztai G., & Szabó D. (2014). *Felsőoktatási hallgatók és fogyatékkal élő társaik*. Kapocs, 2014/4.
- Virág K. (2017). *Felsőoktatási tanulmányok egyéni és társas tényezőinek vizsgálata fogyatékos/sajátos nevelési igényű egyetemisták körében*. Szakdolgozat, ELTE PPK, Budapest
- Tempus Közalapítvány (2016). *A FELSŐOKTATÁS SZOCIÁLIS DIMENZIÓJA. HÁTRÁNYOS HELYZETŰ CSOPORTOK HOZZÁFÉRÉSE ÉS RÉSZVÉTELE A FELSŐOKTATÁSBAN*. Kutatási összefoglaló
- Török R. (2017). *A pályadöntések mesterei*. Print & Pixel House Kiadó, Paks
<https://www.elte.hu/eselyegyenloseg>
https://www.ksh.hu/apps/shop.lista?p_lang=HU&p_kereses_id=14857

www.mpme.hu

